

Петро Пиріг

ПЕТРО КОНАШЕВИЧ-САГАЙДАЧНИЙ: ІСТОРИЧНІ НАРИСИ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ

У дослідженні порушується проблема гетьманства Петра Конашевича-Сагайдачного. Висвітлені питання відтворюють основні віхи його життя та діяльності.

Ключові слова: гетьман, Петро Конашевич-Сагайдачний, походи, православ'я, Україна, Росія, Туреччина, діяльність.

Нотатки з приводу деяких питань біографії

Слід зазначити, що в історичній науці немає єдиної точки зору щодо походження прізвища Конашевич-Сагайдачний. В.Антонович, І.Каманін, М.Максимович, Й.Чайковський та інші вчені вважали, що Кононом (або Конашем) звали батька Сагайдачного. Однак Б.Барвінський піддав сумніву таке твердження. На його думку, прізвище Конашевич взяте не від імені батька, а від імені одного із предків Сагайдачного. «Сагайдачний», як стверджує вчений, - це прізвисько гетьмана, дане йому козаками, а «Конашевич» - родове прізвище шляхтичів із Підгір'я Конашевичів-Попелів. Останні вживали декілька гербів, зокрема «Сас», «Сулима». Д.Яворницький походження прізвища «Сагайдачний» виводить від татарського слова «сагайдак» або «саадак», що в перекладі означає «дикий козел», у переносному значенні - це колчан для стріл, обтягнутий шкірою дикого козла.

Як вважають дослідники, лише орієнтовно можна говорити про час народження Петра Конашевича-Сагайдачного (1577 чи 1578 р.).

Тривалу дискусію породило питання про станово-соціальне походження Сагайдачного. Я.Собеський називав його «простою людиною». Аналогічної думки дотримувався Д.Бантиш-Каменський, зазначаючи, що Сагайдачний був «низького походження», але великий духом, розуму надзвичайного, добрий, спритний, неговіркий, ворог розкошів...». Одним із перших, хто заперечував таку точку зору, був М.Максимович. «Важко придумати характеристику історичної особи, яка б настільки не відповідала істині, ніж характеристика Сагайдачного, дана Бантиш-Каменським», - зауважував вчений.

Джерела дають можливість вважати, що гетьман був шляхетського походження. Так, польський літописець Й.Єрлич зазначав, що він «не був простого уродження, але шляхтич». У літопису С.Величка зазначається, що «Сагайдачний - людина віри православної, греко-російської, шляхетського роду». Про те ж саме повідомляє Львівський літопис. Панегірик К.Саковича «Вірші на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного» та додана до нього гравюра засвідчують наявність у нього власного герба, який могли мати шляхтичі, а не люди простого походження. Герб «Побог» (у формі підкови, яку увінчує хрест), напевно, перейшов до представників роду Конашевичів-Попелів від магнатського роду Конєцпольських.

Остаточно вважається, що Петро Сагайдачний походив з дрібномаєткової шляхти села Кульчиць, що недалеко від м. Самбора (Галичина). Ще в дитячі роки він навчився вправно володіти луком, «зброї й коня з рук не випускати». Згодом Петро полишив

© Пиріг Петро Володимирович - доктор історичних наук, професор (м.Чернігів).

батьківську оселю і вирушив до м. Острога (Волинь). У 1570-1640-х рр. тут функціонувала греко-слов'янська школа (слов'яно-греко-латинська академія) - перший в Україні осередок вищої освіти. В ній навчалися Северин і Дем'ян Наливайки, багато інших видатних людей. До цього навчального закладу вступив і Сагайдачний. П.Сас висловлює здогадку, що він здобував тут освіту протягом 1587 (1588) - 1591 рр. Острозький період життя Сагайдачного цікавий ще й тим, що в цей час він написав свій твір «Пояснення про унію», який отримав високу оцінку сучасників, зокрема, литовський канцлер Л.Сапега в листі до полоцького уніатського архієпископа І.Кунцевича назвав його «найдорогоціннішим». Автор виступив у цьому творі на захист православної віри й культури свого народу.

З Острога Петро перебрався до Києва (1592 р.). Однак київський період його життя залишився майже невідомим. В.Антонович подає скупі інформації про те, що тут він деякий час служив у міського судді Яна Аксака, але вплутався в якусь неприємну сімейну історію й змушений був покинути Київ. Звідти Сагайдачний подався на Запорозжя (близько 1601 р.), і відтоді його доля була зв'язана із козацтвом. Ставши козаком, Петро брав активну участь у походах проти Кримського ханства і султанської Туреччини, швидко здобув авторитет серед козаків і невдовзі його було обрано гетьманом (коли саме - достовірно невідомо). Д.І.Яворницький стверджує, що це було близько 1606 р. М.С.Грушевський початком гетьманування П.Сагайдачного вважає 1614 р.

Походи на Туреччину

Ставши козацьким ватажком, Сагайдачний здійснив ряд блискучих походів на турецькі міста.

Влітку 1606 р. козаки вчинили напади на Білгород, Кілію, Варну. Під час походу вони знищили десять ворожих галер і захопили чимало здобичі:

Ой в неділеньку та пораненьку
Зібралися громадоньки
До козацької порадоньки,
Стали раду радувати,
Відкіль Варни діставати:
Ой чи з поля, ой чи з моря,
А чи з річки-невелички?
Біжать, пливуть човенцями,
Поплескують весельцями.
Ударим з самопалів
В семи-п'ятдесят запалів;
Ударили із гармати -
Стали місто добувати,
Стали турки утікати,
Тую річку проклинати:
Бодай річка висихала,
Що нас, турків, в себе взяла.
Була Варна здавна славна -
Славнішії козаченьки,
Що тої Варни дістали
І в ній турків забрали.

Восени 1606 р. запорожці взяли добре укріплений Перекоп. У 1613 р. вони оголошили Туреччині справжню морську війну, завдяки якій за ними закріпилася слава господарів Чорного моря. Досить важливою епопеєю стало взяття одного із найбільших міст Туреччини - Сінопа. Ввірвавшись до фортеці, вони завдали їй значного удару.

Сіноп був ушент зруйнований, перетворений на «пустелю». Козаки звільнили не-

вільників-християн, а «кожного мусульманина, який траплявся на їхньому шляху», вбивали. Збиток, завданий ними Туреччині, обчислювався в 40 млн. золотих.

Не встигли турки оговтатись від спустошення Сінопа, як запорожці в 1615 р. здійснили похід на столицю Османської імперії Стамбул, а навесні наступного 1616 р. «ходили під турецьке місто Очаків й, оволодівши містом, зруйнували до пня». У тому ж таки році запорожці спільно з донськими козаками вчинили напад на турецьких купців. Повертаючись на Дон, донці зіткнулись із флотилією, завдали ворогові удару й отримали цілковиту перемогу. А вчинивши влітку 1616 р. напад на Кафу, козаки її «воювали, і багато кафинців пограбували і в полон багатьох кращих кафинських людей захопили, і багато російських та литовських полоняників з Росії та Литви визволили й узяли з собою, а кафинців багатьох побили до смерті, а чого людей і товарів в човни не поклали, то все спалили».

К.Сакович, описуючи заслуги П.Сагайдачного в цій епопеї, зазначив:
За свого гетьманства взяв у Турцех місто Кафу,
Аж і сам цесар турецькій был в великом страху,
Бо му чотырнадцать тисяч там люду збил,
Катарги єдинї палил, другїи потопил,
Много тогда з неволї христїан свободи,
За што Бог з воїнством его благословил...

Московський похід

На початку XVII ст. після смерті царя Федора Івановича в Росії розпочався період «смути». Тут почали з'являтися самозванці. Основним джерелом доходів козаків була служба в армії. Тож Річ Посполита, враховуючи цей важливий момент, почала залучати їх до авантур, спрямованих проти Москви. Висунувши в другій половині 1603 р. на московський престол кандидатуру «царевича Дмитрія», польські власті взимку 1603-1604 рр. посилено розгорнули кампанію по мобілізації бажаючих для участі в майбутньому поході на Москву, в якому першорядне місце мали займати козаки. У війську на чолі із «царевичем», що рушило до кордонів Російської держави влітку 1604 р., справді було багато козаків, насамперед українських, які приєднались до нього на Правобережжі, поблизу Києва. Пізніше союзниками Дмитрія виступили також донські козаки.

Відомо, що Річ Посполита за плацдарм для розгортання військових дій проти Росії намагалася використати Чернігівщину. Саме тут, під Новгородом-Сіверським, наприкінці 1604 р. зосередилося військо запорозьких козаків чисельністю 12 000 осіб, на озброєнні у яких було декілька гармат. «Царевич» Дмитрій був задоволений козацьким військом і сподівався на мужність і силу козаків. Однак повною мірою надії не оправдились. Під час битви біля Добринич більшість козаків, покинувши поле бою, розбіглися. Але ті, що залишилися, продовжували брати участь у московському поході. Крім того, ряди їх поповнювали нові партії «низових» козаків, які збирались в Україні, особливо в задніпровських волостях. Ці козаки являли собою досить велику силу, бо, як свідчать джерела, вона викликали тривогу й занепокоєння не лише в польських магнатів і шляхти, які зайняли Україну, але й у властей Речі Посполитої, адже на сеймі, що відбувся на початку 1605 р., високопоставлений сановник Януш Острозький зазначав, що козаки розписували універсали по тих краях і вимагали плати. Острозький був надто стурбований зростанням могутності козаків і дуже хвилювався, аби до них не приєдналися холопи.

Однак польський уряд у найскладніших умовах не міг здійснювати стосовно козаків будь-які репресивні заходи і стримувати рух. Перешкодою на шляху до цього було передусім те, що, за деякими відомостями, в найближчий час татари готувались до нанесення удару по Речі Посполитій, а козаки, які несли прикордонну сторожову варту, були надійним заслоном від татарських нападів. Крім того, Річ Посполиту поглинула хвиля внутрішньої політичної кризи, викликаної заколотом польської

шляхти проти Сигізмунда і його прихильників, що ввійшов до історії під назвою «рокошу Зебжидовського» (1606-1608 рр.), який загрожував скиненням його з королівського трону. Тому першочерговим стало питання про організацію сил на придушення цього руху.

В історичній науці не заперечується факт достовірності іноземних джерел відносно того, що, ставши російським «царем», Лжедмитрій «за особые услуги» звільнив Сіверщину «от всех налогов и податей в течение 10 лет», бо до проведення подібних заходів він вдавався ще до зайняття Москви. Наприклад, перебуваючи в Путивлі, царевич змінював у містах воевод, призначаючи нових. Перебуваючи в Москві, Лжедмитрій I надавав землі й платню служилим людям, щоб «тем всем людем милость показати и любим быти». Крім того, за свідченням джерел, відомо, що в Єлецькому повіті з 1604 по 1616 рр. не оралась «государева десятинная пашня» (одна з головних і найтяжчих повинностей населення); цей момент може бути наслідком того, що населення Сіверщини в період правління Лжедмитрія I звільнялося від «налогов и податей».

Зі сходженням на престол Василя Івановича Шуйського почалося усунення ним у містах воевод і заміна їх новими. Джерела пояснюють це, як факт розправи нового царя зі своїми політичними опонентами замість обіцянок не мстити за минуле: «Царь же Василей вскоре по воцарении своём, не помня своего обещания, начат мстить людем, которые ему грубиша, бояр, и думных диаков, и стольников, и дворян многих разосла по городом, по службам, а у иных у многих вотчины и поместья поотнима».

Як стверджує І.І.Смирнов, В.Шуйський, здійснюючи акт зміни воевод у містах, «стремился также удалить с их состава сторонников Лжедмитрия I». Одночасно цар посилав у міста осіб для приведення до присяги населення. Наприклад, чернігівському воеводі Андрію Андрійовичу Телятевському була направлена «государева грамота», у якій вказувалося, що в Чернігів надісланий запис, за яким «черниговцы должны были присягать Василию Шуйскому».

Це був один із важливих моментів початку в Росії у 1606 р. могутнього повстання під керівництвом Івана Ісайовича Болотникова. За свідченням Ісаака Масси, населення сіверських міст збентежилось і вбивало гінців, які доставляли звістки про зайняття царського трону В.Шуйським. «А как после Розстриги сел на государство царь Василей, - повідомляють розрядні записи, - і в Польских, и в Украинных и в Северских городех люди смутились и заворовали, креста царю Василью не целовали, воевод почали и ратных людей побивать и животы их грабят».

У записках Паерле зазначалось, що «Северская страна восстала на бояр за убиение Дмитрия и самовольное избрание Василя Ивановича Шуйского, без ведома тамошних граждан, которые хотели возвести на престол другого князя, имевшего более права». Це є наступним важливим аргументом пояснення повстання Болотникова, яке мало яскраво виражену соціальну спрямованість: «Крамолы, волновавшие до сих пор Московское государство, вызвали теперь новое зло - казацкую, холопскую, крестьянскую войну... теперь казаки, стрельцы, посадские люди, крестьяне, холопы восстают на сословие высшее».

Сигізмунд III до певного часу займав позицію спокійного спостерігача за діями польсько-литовських авантюристів, які добилися при допомозі козаків успіхів у боротьбі за оволодіння царським престолом. Володарем його король прагнув стати сам. Тільки-но Сигізмунду III вдалося трохи вгамувати «рокош Зебжидовського», як він влітку 1608 р. уклав перемир'я з російським урядом. Останній вступив у союз із Швецією, ворогом Речі Посполитої і особисто Сигізмунда III. В кулуарах прибічників польського короля в другій половині 1608 р. визріває думка використати це як головну причину для розриву відносин з Росією, щоб потім, користуючись глибокою політичною кризою, що охопила Російську державу, в кінцевому рахунку домогтися скинення В.Шуйського і оволодіння царським престолом Сигізмундом III. Проте з подібними планами були згодні далеко не всі. Схилення на свій бік широкого кола польської громадськості, яка не бажала зміцнення королівської влади, Сигізмунд III вирішив здійснити завдяки залученню її до війни проти Росії, що переслідувала мету розширення кордонів Речі Посполитої шляхом повернення Чернігово-Сіверщини і

Смоленська. І хоч на сеймі, що відбувся в 1608 р., жодного рішення з цього приводу не було прийнято, Сигізмунд III, наспіх зібравши військо, вирушив з ним у похід для завоювання цих територій. Частина війська (за деякими даними, 8 тис. чол.) на чолі із самим королем восени 1609 р. через Білорусію направилась до Смоленська і невдовзі обложила його. Однак завойований Смоленськ був лише влітку 1611 р. Велику роль у битві за це місто відіграли українські козаки. За повідомленням Жолкевського, на початку облоги Смоленська їх там було 30000. Взимку 1609-1610 рр. козаків нараховувалось більше 40000 чол. Надалі ряди козацького війська стрімко поповнювались. Як свідчать джерела, на допомогу королю навесні 1610 р. поспішало 7000 козаків, а на початку літа - ще 4000. Через декілька днів туди прибуло 2,5-тисячне козацьке військо під керівництвом Кульбаки. І загалом джерела дають можливість стверджувати, що козаки були головною рушійною силою Смоленської війни.

З початком московської епопеї окремих козацький корпус вирушив на Чернігово-Сіверщину. Навесні 1610 р. туди прибуло підкріплення. Незабаром козаки зайняли ряд міст. Так, загін на чолі зі старшиною Іскоркою, здійснивши раптовий напад, здобув Стародуб. Московська застава, яка перебувала в місті, чинила упертий опір, проте козаки підпалили замок, у результаті чого багато захисників загинуло у вогні пожежі, інші опинились у полоні. Тритисячний загін, яким командував полковник Гунченко, підступив до Новгород-Сіверського, що здався козакам без бою. Наприкінці весни - на початку літа 1610 р. загін на чолі зі «старшим полковником» Андрієм Стороженком взяв Почеп. Певний час місто чинило опір. Однак сили були нерівні, і воно змушене було здатися. Як свідчив А.Стороженко, чисельність задіяного на Чернігово-Сіверщині козацького війська, за даними на 2 червня 1610 р., становила більше 15000 чол. «Старший полковник» зазначав, що козаки виражали готовність і надалі служити польському королю, однак вони висували вимоги щодо умов служби: на який термін їх братимуть на службу і яку вони отримають за неї платню. Це підтверджує думка О.Л.Станіславського про те, що подібна служба «носила тимчасовий характер і, одержавши плату після походу, більшість козаків поверталась в свої степові поселення», завдяки чому вони «зуміли зберегти свою особливу організацію».

Однак польський уряд не завжди міг належно задовольнити ці вимоги козаків. Тому часто мали місце випадки, коли козаки, не отримавши плати, тікали з королівського війська. Це спостерігалось, зокрема, під Смоленськом.

На думку М.С.Грушевського, не достатньою мірою був використаний Сигізмундом III козацький потенціал і на Чернігово-Сіверщині. Але як би там не було, незважаючи на тріумфальний похід, результатом якого стало завоювання Смоленська і чернігово-сіверських міст, обставини в Речі Посполитій складались не на користь короля і подальшого ведення бойових дій. Через певний час польським воякам вдалося дістатися Москви. Однак їх там спіткала величезна невдача. Захисники міста оточили поляків з усіх боків. Іти на штурм вони не поспішали, а підвіз продовольства перекрили повністю. Київський міщанин Божко Балака, який опинився разом із польською армією в московській облозі, у своїх записках зазначав: «Того ж лета (1612), септеврия дня 14 голод велми стал утискати, пехота новая стала с голоду мерти, и мало не все вымерли; и наша пехота и товариство также все поели; немцы кошки и псы все поели, мед и зелье и травую и леда чим живилися, бо все москва отняла». Далі ще більше. У жовтні, напередодні святої Покрови, польська піхота й німецькі найманці, що перебували на королівській службі, «почали людей резати и ести», зокрема, «ввязнев московских кильканадцять человек пехоте с тюрьмы подавали, тых всех поели». Згодом у хід пішли шкіряні ремені, кінська упряж і навіть старовинні пергаментні книги. «У Китай-городе, у церкви Богоявления, - зізнався Балака, - мы из Супруном килька книг нашли пергаменовых; тым есмо и травую живилися». Сигізмунд III змушений був і цього разу звертатися до послуг козаків. Події 1611-1613 рр., зв'язані з походом на Москву, показували, що в міру вичерпування ресурсів Речі Посполитої, необхідних для утримання власного війська, допомога козаків ставала все необхіднішою. Є відомості, що восени 1611 р. скомплектований в Україні 15-тисячний козацький загін рухався в напрямку до Москви, а в листопаді

цього року на службі в короля перебувало 30000 козаків. Багато з них було задіяно для операцій в Сіверщині, що стала головною ареною військових дій, і, як стверджував М.С Грушевський, провідну роль у цей час відіграло тут козацтво. У північній Росії походи українських козаків сягали Архангельська, Оленця, Холмогор.

Петро Сагайдачний, виступивши зі своїми козаками із Путивля, пройшов через Болхов, Білів, Лихвин, Перемишль і досяг Калуги. Однак звіти він повернув назад і попрямував до Києва. Як зазначав літописець, коли Сагайдачний «мимо град Куреск шествова, тогда к гражданам... присылал от себя дву человека: объявля, аки он града Курска, уезду и в нем живущим воинству своему заповеда ни единого зла сотворяти». Таким чином, гетьман не збирався поривати зв'язків із Росією. «Зроблений ним у той час крок до примирення міг послужити в майбутньому для поновлення контактів козаків із московським урядом», - справедливо зазначають сучасні дослідники О.П. Реєнт та І.А.Коляда.

Отже, царська корона виявилась недосяжною для польського короля. Царський престол зайняв Михайло Федорович Романов (1613 р.). Відтоді позиції козацтва дещо зміцнилися. З початком правління нового царя певна частина «вільних» козаків прирівнювалась до становища служилих людей «по прибору», для них визначалося постійне місце проживання. Деяких із них верстали в помісні і грошові оклади. Так, із 160 «вільних» донських козаків, які поселилися в Путивлі, 25 отримали помістя в Путивльському повіті. Решта служила за річну й місячну грошову платню. Остання визначалася такими розмірами: для рядових козаків - 10 алтин, осавулів - 12, отаманів - 13. Ці козаки звільнялися також від сплати мита з судових позовів до 12 рублів. Цікаво, що такі козаки були й на Чернігівщині. На думку О.Л.Станіславського, у 1613-1616 рр. у Новгороді-Сіверському їх нараховувалось понад 400 чол., бо книга Розрядного приказу за 20 грудня 1616 р. вказує на кількість їх отаманів (4 чол.).

Хоч польський король був задоволений діями українських козаків і їх гетьмана за відчутні послуги короні, проте останнім довелося витримати значний двобій у боротьбі за свою долю. У вересні 1617 р. між Річчю Посполитою й Туреччиною було укладено договір під Яругою. Його основні умови зводились до приборкання, а то й знищення «козацьких своєвільників». В Україну прибуло величезне каральне військо під керівництвом Станіслава Жолкевського. Проте до бойових дій справа не дійшла. У жовтні 1617 р. в урочищі Суха Вільшанка (недалеко від Тараші) обидві сторони уклали угоду, за якою козацький реєстр обмежувався 1000 чоловік і заборонялися напади козаків на сусідні держави. Звичайно, це не могло бути до вподоби ні козакам, ні їхньому гетьману.

Лише рішення польського сейму про нову Московську війну дещо втішило козаків, адже вони прекрасно розуміли, що Річ Посполита й цього разу не обійдеться без їхньої допомоги.

Сигізмунда III все більше й більше охоплювало бажання оволодіти царським престолом. Цього разу виконання такої важливої місії покладалося на королівського сина Владислава. Звістка була в радість для королевича. Адже після смерті батька він міг бути одночасно польським королем і государем Русі - «всея Великая, и Малая, и Белая».

До складу професійної армії Владислава входили не лише польські жовніри, а й багато найманців. Цікаво зазначити, що його військо поповнили новгород-сіверські козаки під керівництвом Степана Кругового і Якова Шишова (Шиша). На початку зими 1616 р. вони розташувалися табором біля Дніпра поблизу Дорогобужа. До них приєднався також загін Тараса Чорного, котрий став на чолі об'єднаного «великого русского козацкого войска». Королевич обіцяв їм, як і взагалі всім козакам «з Дону и со всех рек и речек», яких залучали на його службу, «вольності», помістя, грошові оклади.

Отже, для здобуття царської корони в Росію вирушило польське військо на чолі з королевичем Владиславом і гетьманом Ходкевичем. Проте воїни вже протягом тривалого часу не отримували платню. І в найвирішальніший момент (коли Владислав перебував під Москвою) вони несподівано покинули поле бою, залишив-

ши королевича напризволяще. Владислав опинився в оточенні російських військ (1617 р.). Йому загрожувала гибель. «Лихо задуманный план, как всегда, влип в русский климат. Повоевав год в московской грязи, покормив комаров и мух, наемники Владислава частично передохли, а частично разбежались. Самая же стойкая часть, которую не брали ни мороз, ни паразиты, застряла под Москвой, не в силах ни взять ее, ни убраться назад в Польшу», - виражає емоції О.Бузина.

У таких умовах уряд Речі Посполитої звернувся за допомогою до українських козаків. Він пообіцяв на найближчому сеймі вирішити питання про підтвердження давніх прав і вольностей козацьких. Насамперед ішлося про гарантії православія в Україні, збільшення козацького реєстру й підконтрольної козакам території. Напевно, повіривши цьому, Петро Конашевич-Сагайдачний і заходився підготовкою до московського походу, початок якого, однак, тривалий час зволікався. Лише влітку 1618 р. гетьман з двадцятитисячним військом рушив на Москву.

Їхній шлях туди проходив через Чернігово-Сіверщину. Надто швидко просувалися козаки в глиб Російської держави. За короткий термін вони оволоділи Лівнами, «воевод князя Микиту Черкаського на вилазці взяли, а Петра Данилова вбили й ливенців, яких у місті та в острозі застали, всіх побили».

Згодом козаки покорили Єлець. Сагайдачний взяв його хитрістю. Переважну частину свого війська він залишив у невеликому лісі, а з рештою підійшов до міста. Воеводи Іван Хрушов і Андрій Полев подумали, що це всі нападники, й наказали своєму війську виходити за мури. Тим часом козаки Сагайдачного вискочили з укриття і шент розбили росіян. Тих, хто сховався в острозі, вони всю ніч штурмували. Після трьох атак нападники ввірвалися в острог. Захисники кинулись тікати. Козаки «двадцять тисяч люду військового висікли». Їм вдалося захопити дружину А.Полева, який загинув у бою, й 30000 рублів царської казни, що призначалась як посула кримському ханові. В нагоді стали й півсотні татар, що потрапили до козацького полону.

Тим часом сподвижник П.Сагайдачного Дорошенко здобув Лебедин, Скопин, Данков, Рясський (Ряжськ) і під Єльцем з'єднався власне з силами Сагайдачного. Об'єднане військо продовжувало підкоряти російські міста. Досить швидко було взято Шацьк. А загін на чолі з полковником Милостивим, до складу якого входило 1000 вершників, попрямував до Михайлова. Дуже важким видався шлях до цього практично не відомого нікому містечка. Страшна злива вибивала з сил козацьке військо. Довелось уповільнити крок. Лише 12 серпня загін добрався до Михайлова. Та в цей час до містечка підійшла підмога - 40 ратників з міста Сапожка. Сутичка була недовгою. Змучених важким походом козаків Милостивого перемогли. Дізнавшись про це, П.Сагайдачний з усім військом рушив до місця поразки. 16 серпня він був уже під Михайловом. Але й цього разу доля виявила прихильність до його захисників. 80 стрільців та інший військовий люд з Калуги й Серпухова поповнили згодом їхні ряди.

Сагайдачний посилено готувався до штурму фортеці. 17 серпня розпочалась її облога. Місто потрапило в суцільне оточення козаків. Останні запускали в дерев'яну фортецю «множество стрел с огнем», несамовито вели прицільний вогонь з гармат. Але захисники Михайлова через два дні запеклих боїв зробили нічну вилазку і під покровом ночі спалили всі облогові споруди й перебили багатьох «запорог». Козаки змушені були відступити. А розлючений Сагайдачний кричав михайловцям: «Не блазнюйте про вашу силу і мій відхід... вранці град ваш, як птицю, рукою своєю візьму і на пустку його поверну, і піддам вогню. А тим, хто живе у ньому, малому і старому, звелю руку й ногу відтяти і кинути псам». Перелякані такою перспективою михайловці заприсягнулись будь-що захищати місто й стояти до останнього.

23 серпня козаки повторно оточили Михайлов. Його захисники чинили відчайдушний опір. Вони кидали в козаків каміння, колоди, вступали з ними в рукопашний бій. Шансів на порятунок залишалось усе менше й менше. Але михайловці, зібравшись із останніми силами, зробили вилазку й спалили основні знаряддя облоги козаків. Втративши більше тисячі чоловік, Сагайдачний 27 серпня зняв облогу міста й рушив на з'єднання із королевичем Владиславом. Літописець зазначив, що «всепугубный враг Сагайдачный с остальными Запороги отиде от града со страхом и скорбию».

Слід зазначити, що на цей день припало свято святого Миколи, яке михайловці аж до 1917 р. відмічали як Боже чудо.

Відтоді Сагайдачний вирішив не втягуватись у місцеві сутички і, не гаючи часу, повів козаків безпосередньо до Москви. Напереріз гетьману йшло російське військо на чолі з досвідченими ватажками князями Дмитром Пожарським і Григорієм Волконським. Однак сили були нерівні. Крім того, Пожарський захворів, і цар відкликав його до Москви.

Тим часом Григорій Волконський, не маючи чіткого уявлення про рух козаків, розпорозив своє військо між Коломною, Кашиною й Зарайськом. Цим скористався гетьман і 1 вересня повів козаків на штурм останнього. Однак він виявився невдалим. До росіян поспішало підкріплення, виділене Г.Волконським. Надвечір воно вступило в бій із невеликим загоном козаків (50 чол.) і завдало їм поразки. Переможці, окрилені успіхом, з радістю залишили козаків, що потрапили до них у полон в Зарайську, і подалися в пошуках веселих пригод. Тим часом наспів інший козацький загін, який і вирішив кінець справи. Козаки «розігнали їх (росіян. - П.П.) і топтали до острога й утоптали в остріг, і багато козаків до острога увійшли». Лише ціною великих зусиль сміливців зупинили, вибили з міста й не допустили, щоб до нього увірвалися основні сили козаків. На перешкоді штурму Зарайська став отриманий Сагайдачним 3 вересня лист від Сигізмунда III, у якому король просив його негайно прямувати до Москви.

Ще в листі від 24 вересня, адресованому польському королевику, гетьман зазначив: «Аби Пан Бог всемогутній у досягненні задуму цього до удостоєння призначеного вашій королевицевій милості царства щастив і благословив, а той народ впертий під ноги маєстату свого підбити сприяв».

Каширською дорогою П.Сагайдачний попрямував на російську столицю. Обійшовши місто без будь-яких перешкод, він з'єднався з силами Владислава, табір якого був розташований біля Тушина. Як подарунок козаки вручили королевику полонених татар. Усіх «огорнула величезна радість». Відбулася військова рада, на якій вирішили розпочати облогу Москви в ніч на 1 жовтня (свято Святої Покрови). Козаки наполегливо готувались до наступу. Однак штурм міста виявився невдалим. Обставини склалися таким чином, що козаки позбавлялися будь-якого успіху. Два найманці-французи, які перебігли до росіян з армії Владислава, розкрили глибоку таємницю ворога, суть якої полягала в тому, щоб підірвати вночі Тверські й Арбатські ворота й, скориставшись панікою, ввірватись у фортецю. Однак у той час, як підричники на чолі з Надворським прибули виконувати цей план, пролунав дружний залп. Надворський отримав поранення в руку. Загін його відступив. Поляки й козаки поплентались на вихідні позиції. Декілька днів вони ще перебували під стінами Москви, а потім змушені були зняти її облогу й відступити.

П.Сас зазначив таке: «Виникає питання, чому ж Сагайдачний не виявив належної наполегливості у такий важливий момент, коли міг статися рішучий перелом у ході воєнної кампанії 1618 р. на користь польсько-козацьких сил? Адже він, безперечно, розумів, що перед ним столиця держави, а не провінційний Михайлов, від здобуття чи нездобуття якого мало що мінялося. Найвірогіднішою причиною видаються суто тактичні міркування гетьмана. Адже він пересвідчився у тому, що несподіваний штурм не вдався. Між тим тривала облога добре укріпленого міста не входила до його плану. Неспішні, статичні воєнні дії виходили за рамки військової стратегії Сагайдачного».

Тим часом розпочалися тривалі переговори між Росією й Річчю Посполитою. В кінцевому рахунку вони закінчилися підписанням у грудні 1618 р. в селі Деуліно поблизу Троїце-Сергіївської лаври перемир'я терміном на 14,5 року. Згідно з Деулінською угодою до Речі Посполитої відходили Смоленськ, Стародуб, Почеп, Новгород-Сіверський, Чернігів, а також понад двадцять дрібніших міст. Усі вони передавались із повітами й волостями, що належали до них. Шостий параграф трактату вимагав встановлення «по сушей справедливости» кордону між державами. А пройшов він майже під Москвою: по Вязьмі, Ржеву й Калюзі.

Слід зазначити, що врегулювання питання, зв'язаного із російсько-польським кордоном, іще тривалий час породжувало багато всіляких суперечок. Кордон на сході

Чернігово-Сіверщини не був остаточно встановлений аж до 1632 р. У цьому році Російська держава розпочала війну з Річчю Посполитою за звільнення Чернігова й Смоленська. Проте бажаних успіхів ця війна не принесла. Згідно з умовами підписаного в 1634 р. Поляновського так званого вічного миру Річчю Посполита й надалі зберігала за собою Чернігівську землю. Росія відступала їй «городища Монастыревска и Моровска с волостями, города Чернигова с волостями, города Стародуба с волостями, города Поповы горы с волостями, города Новгородка-Северскаго с волостями, города Почепа с волостями». То був період найбільшого розквіту польського великодержавництва.

Після укладення Деулінського перемир'я між Росією й Річчю Посполитою українське козацтво спільно з загонами російських козаків Якова Шишова, які перебували на боці польського королевича, ще протягом певного часу продовжували діяти на території північної Росії. Зокрема, дуже постраждав від них Каргопольський повіт. Як свідчать джерела, у 1619 р. «проходили в... Каргопольский уезд польские и литовские люди, полковник Якуш Шиш, войною и стояли... четыре недели и, ездячи... по деревням и по лесам и сыскивая многих людей посекали и хлеб молочной и немолоченой скормили, лошадей вывезли, а коров и овец выбили, а жен и детей позорили, а иных в полон свели».

Загалом же місія козаків, що покладалась на них польським урядом у Російській державі, вичерпала себе. Основна частина запорожців, які воювали під началом гетьмана Петра Сагайдачного, пішла в Україну. Козаки отримали за московський похід 20000 золотих і 7000 штук сукна. Петро Сагайдачний, як зазначав Д.І.Яворницький, прибувши до Києва, прийняв титул «гетьмана» України й став управителем тієї її частини, яка визнавала себе козацькою.

«Про привелегии православия впопыхах как-то забыли». Сейм Речі Посполитої, що відбувся в 1619 р., так і не дав офіційної оцінки походу П.Сагайдачного. Питання про свободу православ'я відкладалося на майбутнє.

Цікаво зазначити, що козацький полк Ждана Конші залишився в Росії і зв'язав із нею свою подальшу долю. Руський уряд на знак демонстрації перед запорожцями переваг служби Олексію Михайловичу прийняв рішення про направлення козаків цього полку в 18 російських міст з призначенням їм платні, прирівняної до плати руських стрільців. О.Л.Станіславський справедливо розцінює це як важливий крок у відновленні добросусідських відносин між Росією і українським козацтвом.

У зв'язку із окупацією за Деулінським перемир'ям Чернігово-Сіверщини Річчю Посполитою царський уряд змушений був виводити руських стрільців з її території. Зокрема, у 1623 р. 200 стрільців перевели із Новгородка-Сіверського в Севськ. Згідно з випискою із місцевих книг за цей рік, замість «хлебного жалованья» їм наділили 3000 десятин землі, надавши «пашни паханья, и перелогу, и дикия дубровы, и сенных покосов, и лесу около Севска в ближних и дальних местех». Досі ці угіддя належали селянам навколишніх сіл.

Цікаво, що вказувались також умови, на яких зазначені землі переходили стрільцям: «А которая им пашня паханая отделена, а пахали ее и хлеб сеяли крестьяне... и тот хлеб крестьяном пожать себе и землю очистит, а стрельцом до того хлеба дела нет, и крестьяном в том насиельства и никаких налог не чинить, а как хлеб крестьяне пожнут и землю очистят, и тою землею впредь владеть стрельцом. Да стрельцом же дано под гумна селитьбы, что была деревня Колчева, что они крестьяне меж себя договорились о тех селитьбах полюбовно, а поступилися им в то место своей половины в деревни Княгинине, а которые дворы на тех селитьбах крестьянские и гумна, до тех им дворов и до гумен по тому ж дела нет, покаместе крестьяне те дворы и гумна перевозят на свои селитьбы в деревню Княгинину».

Відновлення православної ієрархії

У той час як польське й козацьке війська здійснювали похід на Москву, Україну сколихнула потужна хвиля селянсько-козацьких повстань. Сагайдачний одержав від польського уряду доручення придушити визвольний рух в Україні. Однак гетьман не став робити цього й запропонував переговори з урядовими комісарами. В результаті у 1619 р. було укладено Руставицьку угоду, за якою встановлювався тритисячний козацький реєстр. Однак це не змогло задовольнити народні маси України, адже бажаними стати реєстровими козаками були десятки тисяч. Сагайдачний добре розумів, що наявними силами визволити Україну неможливо. Потрібні були союзники. І гетьман, не довго думаючи, зосередив увагу на Російській державі.

Без згоди польського уряду він відрядив до Москви посольство на чолі з отаманом Петром Одинцем (січень 1620 р.). Козаки запропонували «служити... против всяких его царского величества неприятелей». Незважаючи на те, що козацьких послів цар особисто прийняти не зміг, вияв великої уваги з боку російського уряду вони відчували на собі належним чином. Князь Дмитро Пожарський у розмові з послами зазначив: «Не оскорбляйтесь, что не видели есте очей его царского величества: вы есте пришли к Москве перед постом, а в пост у великаго государя нашего никакие послы и иноземцы не бывають; а ныне царское величество едет молиться к святым местам, и велел вас отпустить». Козаки отримали 300 рублів, сукно, дорогі тканини тощо. Дослідники вважають, що дипломатичний сенс українського посольства зводився до прагнення Сагайдачного відновити православну династію в Україні.

Слід зазначити, що український народ на захоплених Польщею землях терпів значний релігійний гніт. За сприяння польської влади у 1596 р. була введена Брестська церковна унія, основна умова якої зводилась до «признання главенства и непогрешимости Папы Римского». Унія була підготовлена і проголошена шляхом обману й насилля, без урахування інтересів народу. Вона була спрямована на захист панування магнатів і шляхти. Уряд Речі Посполитої активно підтримував уніатів. Король Сигізмунд III оголосив усіх противників унії злочинцями і закликав проводити жорстку боротьбу з ними. Українському населенню, яке виступало проти унії, заборонялося проживати в містах, займатися торгівлею, ремеслом. Філіпович у своєму «Діаріуші» зазначав, що «проклятый унит православного брата своего забнял и преследовал... В местах, в местечках и селах... як то в Люблини, Сокалю, в Белску, в Полоцку, Витепску, Острогу, Лвови, Грубешови, в Белзи, Берестю и інших аж назбыт прикрости и злости выражал и преследовал».

Особливе значення у справі зміцнення позицій католицизму відігравали єзуїти, які прибули до Польщі ще в 60-х роках XVI ст. і незабаром зайняли там панівне становище в ідеології. Як зазначав Флеров, вони «діяли хитро, не йшли прямо проти православ'я... прокладали шлях мало по малу». Для здійснення своїх планів католики широко залучали уніатів. Розгорнулись великі гоніння на православне населення. Православні храми закривались, віддавались в оренду або ж їх просто перетворювали в хліви, конюшні, шинки і т.д. Унія всюди «... олтари господни оскверниша, церкве православные в латинскую прелесть превратиша...». Православних священників, які не визнавали унії, жорстоко переслідували. Їх виганяли з приходів, кидали у в'язниці, катували, а то й взагалі позбавляли життя. В «Літопису Самовидця» з приводу цього читаємо: «В Чернігові архимандритове один по другому зоставали, по інших городах церкви православные запечатовали, до чого помощниками оным шляхта, уряд и ксиондзи были».

Питання про віросповідання в Україні порушувалось під час переговорів Петра Одинця з московськими дяками С.Романчуковим та І.Грамотіним наприкінці зими 1620 р. Однак Росію воно цікавило лише з точки зору взаємин її з Польщею як учасницею двох ворогуючих сторін під час Тридцятирічної війни 1618-1649 рр. І вирішити це питання козаки сподівалися в ході зустрічі з єрусалимським патріархом. Пізніше «Протестація» митрополита Іова Борецького, а також інших православних ієрархів (28 квітня 1621 р.) давала таку конфесійну характеристику українських

козаків: «Вони з роду нашого, браття наші і християни правовірні. Самі вони природний розум і від Бога даровану кмітливість мають. Тож і ревність та любов до віри, побожності та церкви з давніх-давен лише ними живуть і процвітають. До того ж те плем'я чесного народу руського».

Козацьке посольство не випадково вибрало час для відвідання Москви. Саме тоді там перебував із візитом єрусалимський патріарх Феофан (Теофан). Він висвятив на патріаршество батька царя Філарета, і справи його в Росії уже наближалися до завершення. Тож упустити козакам такий шанс було недоречно. Доля надавала їм повну можливість для використання моменту як у власне своїх інтересах, так і в інтересах всього українського народу.

Напевно, посольство мало відповідні настанови від П.Сагайдачного щодо контактів із єрусалимським патріархом, якого в подальшому і було залучено до виконання важливої місії по відновленню православної ієрархії в Україні. Сагайдачний дізнався від послів про найближчі наміри Феофана. І коли той покидав кордони Російської держави, назустріч йому виїхав сам гетьман із козаками. Останні супроводжували патріарха аж до Києва, де він зупинився на Подолі у резиденції на території Київського Богоявленського монастиря.

Під час перебування єрусалимського патріарха в Києві представники місцевого духовенства й сам Сагайдачний звернулися до нього із проханням висвятити православних владик. Феофан погодився здійснити акт хіротонії - церковного таїнства зведення на ступінь священства. Від його імені до всіх православних Речі Посполитої розіслали грамоти, де містився заклик до обрання гідних єпископського стану кандидатур. Наприкінці літа 1620 р. в Києві остаточно були визначені претенденти на єпископські кафедри, а восени почалося їх висвячення. На Перемишльське єпископство був висвячений ігумен Київського Межигірського монастиря Ісаєя Копинський, на Київську та Галицьку митрополію - ігумен Михайлівського монастиря Іов Борецький, на Володимирську і Берестейську єпископські кафедри - архимандрит Єзекія Курцевич, на Луцьку й Острозьку єпархії - ігумен Чернчицького монастиря (біля Луцька) Ісакія Борискович, на єпископство Холмське і Белзьке - Паїсій Іполитович. За час перебування єрусалимського патріарха в Україні православні єпископії було поновлено й на білоруських землях.

У маніфесті нововисвячених владик (1621 р.) Запорозьке Військо отримало найвище визнання. Козаки були названі наступниками давнього князівського лицарства: «Це ж бо те плем'я славного народу руського, з насіння Яфетового, що воювало грецьке цісарство Чорним морем і суходолом. Це з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх моносилах по морю і по землі плавало і Константинополь штурмувало. Це ж вони за Володимира, монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Ілірію. Це ж їх предки разом з Володимиром хрестились, віру християнську від Константинопольської церкви приймали». Як зазначав І.П.Крип'якевич, зв'язок Запорозького Війська зі «старою Руссю» значно піднімав його авторитет і забезпечував йому провідне місце в житті українського народу.

Про визначальну роль козацтва у відновленні ієрархії православної церкви в Україні «Протестація» від 28 квітня 1621 р. зазначала: «Люди лицарські та гарячі духом святолюбивим превелейності його (Феофану.— Авт.) сказали: «Не був би ти патріархом, не був би ти пастирем добрим, не був би ти Христовим і апостольським намісником, якби превелейність твоя народові руському митрополита й єпископів не посвятив і не зоставив, зоставивши нас тут переслідуваних і без пасторів».

Подія стала результатом цілеспрямованої політики гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, яка знаходила широку підтримку серед народних мас і суспільно-політичних сил України. Звичайно, що цей крок викликав хвилю великого невдоволення з боку Речі Посполитої, однак будь-яких репресивних заходів не було застосовано. Навпаки, сейм Речі Посполитої змушений був рахуватись із фактом відновлення православної віри в Україні. Автор сеймового щоденника зазначав велику наполегливість послів Київського воеводства у захисті православ'я. Хроніст пояснював ситуацію тим, що козаки взяли грецьку релігію під свій захист і запри-

сягли в тому, що не відступляться від досягнення своєї мети. Над Польщею в цей час уже нависла страшна небезпека. Турецький султан Осман II, який прийшов до влади наприкінці зими 1618 р., заходився активно готуватися до військових дій з нею.

Участь у Хотинській війні

Невдовзі розпочалася турецько-польська війна, що увійшла в історію під назвою Хотинської (1620-1621 рр.). Польща виявилась майже не підготовленою до неї. Коронний гетьман Станіслав Жолкевський зібрав лише десятитисячне військо. На початку осені 1620 р., переправившись через Дністер, він рушив до Ясс для з'єднання з силами молдавського господаря Граціані. Однак незабаром у Молдавію прибуло величезне турецько-татарське військо. Відбулась кровопролитна битва під Цецорою, яка тривала протягом сімнадцяти днів. Турецька армія вщент розгромила польське військо. Загинув Станіслав Жолкевський, полягло багато інших полководців Речі Посполитої. Наклав головою і Михайло Хмельницький - батько майбутнього гетьмана запорожців Богдана Хмельницького. Останній потрапив у полон, де два роки томився на турецьких галерах, поки не був викуплений матір'ю й козаками на волю.

Окрилений успіхами, Осман II почав готуватися до вирішальної битви. Над Річчю Посполитою нависла смертельна небезпека. Вона опинилась у безвихідному становищі. В таких умовах польський уряд звернувся за допомогою до українських козаків. З метою вирішення цього питання в урочищі Суха Діброва (між Ржищевом і Білою Церквою) у червні 1621 р. зібралась козацька рада за участю представників православного духовенства (митрополит І.Борецький, єпископ Є.Курцевич, понад 300 священників, 50 ченців) та королівських посланців. Річ Посполита пообіцяла запорожцям платню за участь у військових діях, а також деякі поступки в релігійному плані.

Рада обрала нового гетьмана - представника нереєстрових козаків Якова (Яцька) Бородавку (Неродича). Тут було обрано також послів до короля. Очолити посольство доручили Петру Сагайдачному, який користувався неабияким авторитетом у польського уряду.

Я.Бородавка повів своє військо (чисельність його становила понад 41000 запорожців і кілька сотень донських козаків) до польської фортеці Хотин, де вже перебувала 150-тисячна турецька армія на чолі з Османом II.

Українське посольство тим часом вирішувало невідкладні справи у Варшаві. Про дипломатичні кроки його очільника католицький єпископ Франческо Чіріолі у листі до кардинала Людовіга розповідав так: «Серед католиків, зокрема й церковників, не бракує впливових осіб, які прихильні до членів козацького посольства (з огляду на теперішню загрозу війни з турками). А згаданий Сагайдачний відверто заявляє, що королівство не одержить ні найменшої допомоги від жодного козака і від більшої частини схизматиків, якщо їхні вимоги не будуть вислухані. З другого боку, багато хто з цих сеньйорів не тільки вважає, що було б величезною шкодою втратити допомогу козаків, військо яких вихваляють як більш боездатне і краще організоване, ніж те, яке очолює коронний гетьман, а й підкреслюють небезпеку, що ці козаки не битимуться проти турків, і тому говорять, що в даний момент необхідно піти на поступки, щоб вони лишилися вдоволеними». Як вмілому дипломатові й політику «козацькому генералу» вдалося домогтися від польського уряду згоди на задоволення вимог козаків: скасування посади старшого над козаками від польського уряду; визнання влади обраного козацькою радою гетьмана над усією Україною; скасування сеймової постанови щодо обмеження козацьких прав і вольностей; свободи українців щодо віросповідання.

Із Варшави Сагайдачний прибув у польський табір під Хотин, де з великими почестями його зустрів сам головнокомандувач польської армії Карл Ходкевич. Було обговорено деталі майбутньої битви, і Сагайдачний у супроводі двох хоругв вирушив до козаків. Але в дорозі з ним сталося лихо. Розшукуючи запорожців, він випадково опинився у ворожому таборі, де був зразу ж затриманий сторожею. За Сагайдачним зчинилася шалена погоня. Ворожа стріла влучила йому в руку. Ледве він встиг доскакати до найближчого лісу і, стрибнувши на повному ходу з коня, сховатися в

гушавині. Переборюючи нестерпний біль, Сагайдачний все ж переплив Дністер і добрався до своїх. Це було в серпні 1621 р. Козаки дізналися про успіхи посольства, що ще більше піднесло їх бойовий настрій. Щойно було скликано козацьку раду, на якій Я.Бородавку позбавили гетьманської булави, а гетьманом обрали Петра Сагайдачного. Новий гетьман жорстоко розправився зі своїм попередником. Закутого в кайдани, його деякий час протримали під вартою, а потім стратили.

Отримавши гетьманську булаву, Сагайдачний всі свої сили направив на вирішення надзвичайно важливої справи, а саме: з'єднання козацьких сил з польським військом. Однак зробити це було досить складно. Осман II будь-якою ціною намагався перехопити стратегічну ініціативу, суть якої полягала в розгромі козаків до прибуття їх під Хотин. Наймовірні труднощі доводилось долати козакам по дорозі до фортеці. Я.Собеський змалював такий цікавий епізод: «Сорок запорожців, які відбилися від свого війська й переховувалися у печерах між скелями, привернули до себе увагу противника. Були привезені гармати, щоб знищити цих воїнів, позбавлених усякої допомоги. Проте всі зусилля були марними, оскільки сама місцевість захищала обложених. Осман, втративши два дні, вирішив заморити їх голодом. Оточені з усіх боків козаки відважно билися з ворогом (оскільки відчай нерідко спонукає до благородної смерті). Виснажені голодом і труднощами, вкриті порохом пилом, вони поклали життя разом із зброєю. Осман ганебно піддав їх мукам і, забувши про султанську гідність, пускав у них стріли власноручно, наказавши прив'язати козаків до дерев».

Слід віддати належне П.Сагайдачному. Гетьман успішно справився з надзвичайно складним завданням. Уникнувши переслідування з боку турків, він підійшов до Хотина і згодом розташував своє військо поблизу польського табору.

Осман II хоч і розлютився з приводу об'єднання козацьких і польських військ, однак не втрачав надію на швидку й блискавичну перемогу, адже чисельно його армія значно переважала супротивника: турків і татар нараховувалось понад 250000, запорожців - 40000; коронне військо Речі Посполитої мало 35000 чол.

Весь вересень 1621 р. минув у запеклих боях козаків і поляків з турками. Вирішальну роль у боротьбі відігравали українські полки. Козаки відзначалися прекрасною бойовою виучкою, стійкістю, мужністю й відчайдушною хоробрістю. Їх гетьман усьому світу продемонстрував бездоганне тактичне мислення та нетрадиційні методи ведення оборонних і наступальних боїв.

Так, наприклад, зразком військового таланту П.Сагайдачного було перегрупування свого війська в бою для переходу від оборони до контратаки 3 вересня. В момент наступу турків гетьман сконцентрував сили козаків на лівому й правому флангах, завдяки чому очолив позицію по центру й посилив силу удару на основних напрямках контратаки. Опинившись у вогняному мішку, ворог відступив. Турецька армія втратила від десяти до двадцяти тисяч чоловік.

У ході бою Сагайдачний вдало використав такі земляні укріплення, як рови, вали, шанці. Його воїни досить управно зводили «бліндажі», які надійно захищали їх від ворожих ядер, про що яскраво засвідчили події 4 вересня. Під час артилерійського обстрілу, що тривав протягом п'яти годин, козаки покинули позиції й зайняли місця в «бліндажах», у результаті чого їм втрати були мінімальними: загинув лише один чоловік - курінний отаман Васюк Зоря. Того ж дня польський загін під командуванням Русинівського завдав відволікаючого удару по турках, а козаки Сагайдачного, застосувавши тактику несподіваного прориву, ввірвалися до табору Османа II, який вважався неприступною твердиною. За свідченням очевидця подій Матвія Титловського, ворог втратив тоді 15000 чоловік.

На досить високому рівні П.Сагайдачний налагоджував систему оборони. Під час воєнних дій 8 вересня гетьман вдало застосував новий тактичний прийом - залповий вогонь по ворогу з мушкетів на максимальній близькій відстані. Дочекавшись підходу ворога, запорожці впритул відкрили по ворогу стрільбу. Результати були вражаючими. Перед козацьким табором полягло понад 3000 турків, у той час, як втрати козаків були незначними.

Велику увагу Сагайдачний приділяв фактору раптовості. Значних успіхів гетьман досягав під час організації нічних атак. Так, наприклад, під час вилазки вночі

17 вересня козаки пробрались у ворожий стан і знищили понад тисячу турецьких солдатів; самі ж козаки повернулися до свого табору без жодних втрат. Під час нічної вилазки наступного дня козаки знищили понад 600 ворожих солдатів і взяли велику кількість трофеїв: коней, верблюрів, волів, коштовностей тощо, а через декілька днів мало не взяли в полон великого візира Хусейна-пашу.

Війна набувала зтяжнього характеру. Але 28 вересня Осман II розпочав новий загальний наступ. Його сили були спрямовані на загін Русиновського, який навіть не подбав про належне укріплення позицій. В результаті над загоном з усіх боків нависла небезпека. Становище вдалося виправити лише ціною великих зусиль і завдяки підкріпленню.

Штурмуючи козацький табір, турки намагалися оточити його з флангів. Однак прорвати оборону їм не вдалося. Сагайдачний, виснаживши турків, повів своє військо в контратаку, завдавши їм серйозного удару.

29 вересня розпочалися переговори, результатом яких стало підписання 9 жовтня 1621 р. Хотинського миру. Основні його положення зводились до таких пунктів: кордон між Річчю Посполитою та Туреччиною встановлювався по річці Дністру; Туреччині й Кримському ханству заборонялося здійснювати грабіжницькі походи на польські й українські землі; заборонялись і походи козаків на Крим і Туреччину; польський уряд погоджувався платити кримському хану данину; фортеця Хотин передавалась Молдавському князівству - васалу Туреччини.

Хотинська війна припинила експансію Туреччини в Європу в першій чверті XVII ст. Велика заслуга в цьому належала насамперед мудрому політикові й дипломату Петру Конашевичу-Сагайдачному.

Смерть П.Сагайдачного

По закінченні війни гетьман поселився в Києві, де мешкав у власному будинку. Його не полишала думка про подальшу долю України. Наприкінці зими 1622 р. козацьке посольство ще раз відвідало Варшаву. Воно вимагало від польського короля, аби він виконав дані раніше обіцянки, особливо це стосувалося скасування унії. Однак послі так нічого й не добилися.

У своєму передсмертному листі до Сигізмунда III Петро Сагайдачний, докоряючи місцевій владі за утиски козаків, зазначив: «Покорне и слезне прошу, дабы тое козакам творимое бедствие и озлобление превысоким и грозным вашего найяснейшего величества мандатом было запрещено и ускромнено. Особливе унея, за милостивым вашего найяснейшого королевского величества позволением теперь в Русе через святейшего Феофана патриарху иерусалимскому знесенная, абы впредь в той же Русе никогда не отновлялася и своих рогов не возносила».

Сагайдачному далася взнаки рана руки. Сили покидали гетьмана з кожним днем. 10 квітня 1622 р. його не стало.

Поховали Петра Конашевича-Сагайдачного з великими почестями на території Братського монастиря.

За п'ять днів до смерті Сагайдачний склав заповіт, за яким великі суми грошей відписав Львівському й Київському братствам, а також церквам і монастирям. Тож під час похорону гетьмана «спудей» Матвій Кізимович подякував йому за значні пожертвування. Він також нагадав про підтримку Сагайдачним Київського братства, коли той вступив до нього з усім Військом Запорозьким.

Таж краще голови покласти за отчизну,
Ніж лютим ворогам дістаться в даровизну,
Бо хто за рідний край не хоче помирать,
Із рідним краєм той сам мусить погибать.
Тож Сагайдачний наш волів прийняти рани,
Ніж християнський люд віддати від посани.
Від рани смертної дочасно він сконав,
Та славу мужністю навік завоював...
Як Нестор та Ахілл - у Греції герої,

Як Гектор сміливий прославився у Трої,
В Афінах склалася Периклова хвала,
І Фемістоклові гриміли скрізь діла,
Як мужність Курція у Римі всі хвалили
І переможного Помпея божествили,
Хай Сагайдачного ім'я повік-віків
Прославить наша Русь, як приклад для синів,
Щоб про діла його нащадки споминали
І гідним іменем в народах називали...

У написаних К.Саковичем панегіричних віршах, які читали учні Київської братської школи, зазначалося, що слава і звитяга гетьмана не зітруться в пам'яті вдячних нащадків:

Несмертелной славы достойный гетмане,
Твоя слава в молчаню шгды не зостане,
Поки Дніпр з Дністром многорыбныш плынути
Будуть, поты ділности теж твои слынути...
Вічна пам'ять і слава.

Відомий історик Д.І.Дорошенко зазначав, що «Петро Конашевич-Сагайдачний являється найбільш видатною фігурою, яку висунула українська козаччина перед Богданом Хмельницьким, і одним з найвидатніших українських діячів взагалі. Його особа й діяльність заслужили високу оцінку вже з боку сучасників і перейшли в потомство, окриті ореолом слави».

Ім'я Петра Конашевича-Сагайдачного оспівано в народних думках і піснях. Пісня «Ой Хотине, граде давній» розповідає про його гетьманство. А ось слова іншої відомої пісні:

Ой на горі та женці жнуть,
А попід горою,
Попід зеленою
Козаки йдуть.
Попереду Дорошенко
Веде своє військо,
Веде запорозьке
Хорошенько!
Посередині пан хорунжий.
Під ним кониченько,
Під ним вороненький
Сильний-дужий!
А позаду Сагайдачний,
Що проміняв жінку
На тютюн та люльку,
Необачний!
«Гей, вернися, Сагайдачний,
Візьми свою жінку,
Одай мою люльку,
Необачний!»
«Мені з жінкою не возиться,
А тютюн та люлька
Козаку в дорозі
Знадобиться!
Гей, хто в лісі, озовися!
Да викрешем огню,
Да потягнем люльки,
Не журися!

значити, що в історичній науці досі відсутня єдина точка зору щодо того, кого стосуються ці рядки. Одні дослідники вважають, що героями пісні є Петро Сагайдачний і його полковник Михайло Дорошенко. На думку інших, у ній йдеться про гетьмана Петра Дорошенка та Григорія Сагайдачного. П^ас зазначає про відповідність пісні саме історичним реаліям другої половини XVII століття. Вчений вважає, що в сучасному її варіанті виступає усереднений тип козака, котрий над усе ставив свою вольницю. О.Бузина прийшов до висновку, що народна пісня в деталях відтворює не що інше, як московський похід, головними учасниками якого були Петро Сагайдачний та Михайло Дорошенко. Вона зафіксувала «обаятельную их легкомысленность. И даже время выступления на войну - август. Тот самый месяц, когда «женці жнутъ», а «козаки йдутъ».

Гетьман Петро Сагайдачний був людиною непересічного таланту. К^акович мав рацію, коли писав, що слава його може позмагатися лише з вічністю.

1. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. - К., 1991.
2. Белокуров С. Разрядные записи за Смутное время. - М., 1907.
3. Брехуненко В. Війни українських козаків з Росією до часів Богдана Хмельницького. - К., 2007.
4. Брехуненко В. Морські війни українських козаків. - К., 2007.
5. Бузина О. Тайная история Украины-Руси. - К.: АРИЙ, 2010. - 4-е издание, исправленное и дополненное.
6. Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. - К.: Варта, 1995.
7. Грушевський М. Історія України-Руси. - К.: Наукова думка, 1995. - Т. VII.
8. Договорная окончательная грамота у речки Поляновки // Отечественные Записки, издаваемые Павлом Свининым. - СПб, 1836. - Часть 41.
9. Дорошенко Д.І. Нарис історії України. - Львів, 1991.
10. Жерела до історії України-Руси. - Львів, 1908. - Ч. VIII.
11. Замлинський В. Гетьмани у боротьбі за суверенітет і державність України // Київська ^аровина. - 1992. - № 4.
12. История - Минск: Изд-во АН БССР, 1954. - Т. I.
13. Історія України в особах IX-XVIII ст. - К.: Вид-во «Україна», 1993.
14. Каманин И.М. Очерк гетманства Петра Сагайдачного // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. - К., 1901. - Кн. 15. - О^а. 1.
15. Крип'якевич І. Історія України. - Львів: Вид-во «Світ», 1992. - Видання 2-ге, перероблене і доповнене.
16. Кулакова И.П. Восстание 1606 г. в Москве и воцарение Василия Шуйского // Социально-экономические и политические проблемы истории СССР. - М., 1985.
17. Максимович М.А. Исследование о гетмане Петре Конашевиче-Сагайдачном // ^брание сочинений. - К., 1876. - Т.І. - Отдел исторический.
18. Масса И. Краткое известие о Московии в начале XVII в. - М., 1937.
19. Масса И. Лазание о смутном времени // Крестьянские движения XVII-XVIII веков: Сборник документов и материалов с примечаниями. - М., 1926.
20. Миклашевский И.Н. К истории хозяйственного быта Московского государства. - М.: Типография Д.И.Иноземцева, 1894. - Часть I. Заселение и сельское хозяйство южной окраины XVII века.
21. Переписка между Россией и Польшею в государственование царя Михаила Федоровича // Чтения в обществе истории и древностей российских. - М., 1862. - Кн. 4.
22. Пиріг П. Становище народних мас і визвольна боротьба на Чернігівщині в першій половині XVII століття // Оверянський літопис. - 2007. - № 5.
23. Пиріг П.В. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний // Вища школа: проблеми і пошук (Філософія, культура, політика, методика). Збірник матеріалів науково-практичного семінару. - Чернігів, 2007.
24. Пиріг П.В. Українське козацтво. Матеріали до лекції з історії України для студентів неісторичних спеціальностей. - Чернігів, 2010.

25. Платонов С.Ф. Очерки по истории смуты в Московском государстве XVI-XVII вв. - СПб, 1899. - Изд. 1.
26. Попов А. Изборник славянских и русских сочинений и статей, внесенных в хронографы русской редакции. - М., 1869.
27. Реєнт О. ^, Коляда І.А. Усі гетьмани України: легенди, міфи, біографії. - Харків: «Фоліо», 2008.
28. Сас П. Петро Конашевич-Сагайдачний // Київська ^аровина. - 1992. - № 2.
29. Сас П. Пісня, виспівана у віках // Київська ^аровина. - 1994. - № 4.
30. Смирнов И.И. Восстание Болотникова 1606-1607. - Государственное издательство политической литературы, 1951.
31. ^брание государственных грамот и договоров. - М., 1819. - Т. II.
32. ^ловьев С.М. Обзор событий русской истории // ^временник. - 1849. - Т. 13. - № 1.
33. ^аниславский А.Л. Гражданская война в России XVII в. Казачество на переломе истории. - М.: Мысль, 1990.
34. Труды Орловской ученой архивной комиссии. - Орёл, 1895. - Выпуск
35. Устрялов Н. Лазания современников о Дмитрие Самозванце. - СПб, 1859.
36. Щербак В. Козацтво і православ'я // Київська ^аровина. -1993. - № 5.
37. Яворницький Д.І. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. - Дніпропетровськ, 1991.
38. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. - К.: Наукова думка, 1990. - Т. 2.

Пирог П.В. Петр Конашевич-Сагайдачный: исторические очерки жизни и деятельности

В исследовании поднимается проблема гетманства Петра Конашевича-Сагайдачного. Освещенные вопросы воссоздают основные вехи его жизни и деятельности.

Ключевые слова: гетман, Пётр Конашевич-Сагайдачный, походы, православие, Украина, Россия, Турция, деятельность.

P.Pyrig Petro Kanashevych-Sahaidachny: historical sketches of life and activity

In a research the problem of Hetman Petro Kanashevych-Sahaidachny is taken. The problems reflect the main ages of his life and activities.

Keywords: hetman Petro Kanashevych-Sahaidachny, hiking, Orthodoxy, Ukraine, Russia, Turkey, activity.